

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І МИ УКРАЇНЦІ: диво першого кроку і сила ініціативи

Колективна монографія

Наукова редакція:
Юрій Бойчук, Марія Култаєва

Харків 2023

ЗМІСТ

Філософія григорія сквороди, і ми – українці <i>Юрій Бойчук, Марія Култаєва</i>	6
Частина перша	
Григорій Сковорода: запрошення до школи мислення	8
Розділ I. Біографія Г.С. Сковороди у творчій спадщині Л.В. Ушкалова <i>Богдашина О.М.</i>	9
Розділ II. Біблійна герменевтика Григорія Сковороди в площині наукової статистики Леоніда Ушкалова <i>Левченко Н.М.</i>	36
Розділ III. Археологічні матеріали XVIII ст. та перспектива їх використання у вивченні багатовимірної спадщини Г.С. Сковороди <i>Колода В.В.</i>	48
Розділ IV. Григорій Савич Сковорода та тип «сковородинівської людини» як форма духовного усамітнення від реалій імперської колоніальної дійсності <i>Сошніков А.О.</i>	64
Розділ V. Релігійно-філософське осмислення людини і світу в творчій спадщині Г.С. Сковороди <i>Газнюк Л.М., Бейлін М.В.</i>	81
Розділ VI. Григорій Сковорода і Йоганн Готліб Фіхте: освіта, самопізнання і наука у контекстах життєтворчості <i>Култаєва М.Д.</i>	91
Розділ VII. Skovorodinische tradition der pädagogischen anthropologie und impulse vom deutschen idealismus <i>Grigороva N, Panchenko L.</i>	118
Розділ VIII. Славетне ім'я Г.С. Сковороди в історії освіти Харківщини у 20-х рр. XX ст. <i>Степанець І.О., Руднік Д.Г., Хряпін Е.О.</i>	134
Розділ IX. Вшанування пам'яті Григорія Савича Сковороди в Україні <i>Гончарова О.С.</i>	142
Розділ X. Григорій Сковорода: вічне у сьогодні <i>Пономарьова Г.Ф.</i>	159

Розділ І
БІОГРАФІЯ Г.С. СКОВОРОДИ
У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Л.В. УШКАЛОВА

Богдашина Олена,

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*

Доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української та світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди Леонід Володимирович Ушкалов (1956–2019) визнаний не лише в Україні, а у світі дослідник життя та творчості Г. С. Сковороди. Учні Л. В. Ушкалова на чолі з професором Н. М. Левченко успішно продовжують справу вивчення та популяризації творчої спадщини Г. С. Сковороди та самого Л. В. Ушкалова. Зокрема вони видали у 2020 р. бібліографічний довідник праць свого наукового керівника [4]. Численні позитивні рецензії дослідників з різних країн на праці Л. В. Ушкалова про Г. С. Сковороду, декілька статей про життя та наукову спадщину харківського професора є яскравим маркером важливості його праць для сквородинознавства [1–2; 8–10; 11, С. 39–40; 12–21; 24–26; 70–71 та ін. див. детальніше: 4, с. 65–67].

Головні завдання і відповідно положення нашої розвідки – показати що нового вніс у справу вивчення та популяризації життя Г. С. Сковороди Л. В. Ушкалов, як вплинули його праці на розвиток історичної біографістики в Україні та сквородинознавства зокрема.

У цьому плані нас більше цікавили не узагальнюючі передмови Л. В. Ушкалова до різних видань творів Г. С. Сковороди чи написаний професором розділ про мислителя у 2-му томі «Історії української літератури» [30], а його загальні та спеціалізовані розвідки.

Л. В. Ушкалов розпочав студіювати життя та творчість Г. С. Сковороди ще під час навчання в аспірантурі Інституту літератури ім. Тараса Шевченка АН УРСР (зараз НАН України). У цьому інституті відбулися успішні захисти обох його дисертацій: на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук «Творчість Григорія Сковороди і антична культура» (1989) та на здобуття

наукового ступеня доктора філологічних наук «Література українського бароко в її зв'язках із філософією» (1996).

Численні праці Л. В. Ушкалова про життя і творчість Г. С. Сковороди надруковані українською, англійською, німецькою, польською та російською мовами. Серед них монографії: «Нариси з філософії Григорія Сковороди» (1993, у співавторстві) [68], «Григорій Сковорода і антична культура» (1997) [32], «Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду» (2001) [64], «Григорій Сковорода: семінарій» (2004) [33], «Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури» (2007) [57], «Григорій Сковорода» (2009, 2019) [31], «Ловитва невловного птаха: Життя Григорія Сковороди» (2017) [42]. Чомусь остання книга з перелічених видана без належного бібліографічного апарату, хоча за змістом вона наукова, а не науково-популярна. У семінарії (2004 р.) наведена детальна, спеціалізована бібліографічна інформація щодо найрізноманітніших питань, пов'язаних із життям та творчістю великого українського поета й філософа, яка поєднується з цікавими коментарями до біографії Г. С. Сковороди. Його семінарій про Г. С. Сковороди охоплює більше трьохсот тем. До кожної з них дослідник подав не лише широку бібліографічну інформацію, а й оригінальний та детальний коментар про біографію мислителя. Тому при цитуванні ми часто будемо посилалися на це видання.

Узагальнюючі праці Л. В. Ушкалова «Світ українського бароко: філологічні етюди» (1994) [54], «З історії української літератури XVII – XVIII століть» (1999) [39], «Есеї про українське бароко» (2006) [38], «"На риштованнях історії української літератури": дещо про рецепцію нашої класики» (2007) [43] аналізують українську барокову літературу, зокрема твори Г. С. Сковороди. Побіжно у них згадуються деякі факти з життя філософа.

Всі ці праці містять дорогоцінні, подекуди маловідомі деталі з життя філософа. В інтерв'ю Л. В. Ушкалова [5, 6 та ін.] представлена саморефлексія дослідника щодо самого Г. С. Сковороди, а також щодо своєї багаторічної роботи з вивчення життя та праць мислителя.

Крім того Л. В. Ушкалов видав бібліографічний довідник «Два століття сквородіяни» (2002) [3], який залишається найповнішим з усіх бібліографічних довідників про філософа.

За редакцією Л. В. Ушкалова видана Повна академічна збірка творів Г. С. Сковороди, яка налічує 1400 сторінок [23]. Сам професор свою багаторічну титанічну працю по збиранню, упорядкуванню, перекладу з латинської та грецької мов, написанню передмови, вступної статті, приміток

і коментарів, спадщини філософа назвав «підсумком усіх попередніх студій, присвячених Сковороді», розпочатих у 1982 р. [59, с. 5].

Довгий час Л. В. Ушкалов був науковим консультантом Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди в Сковородинівці, постійно виступав з доповідями про філософа на багатьох міжнародних та республіканських наукових конференціях [див. детальніше: 3, с. 20].

Письменник присутній і в інших працях Л. В. Ушкалова. Наприклад в збірках статей харківського професора «Сковорода, Шевченко, фемінізм...» (2014) [59], «Що таке українська література» (2015) [67] частина розвідок присвячена Григорію Савичу. Крім того мислитель часто згадується у розвідках Л. В. Ушкалова з іншої тематики. Ми тут не розглядаємо ті книги вченого про Г. С. Сковороду, які розраховані на дитячу аудиторію [55 та ін.]. Беремо ми до уваги лише ті науково-популярні праці та інтерв'ю Л. В. Ушкалова про Г. С. Сковороду, де містяться нові деталі біографії філософа, припущення дослідника тощо. Так, Л. В. Ушкалов відверто заявив у 2012 р. на шпальтах «Gazeta.ua» про невідповідність справжнього Г. С. Сковороди поширеному у суспільстві «гіперпопсовому образу», «чоловіка, який ходить з торбинкою і живе під стріхою сільської хати» [5]. В якості прикладу міфологізації життя філософа професор наводить легенду як мислитель «сам собі вирив могилу». Л. В. Ушкалов підкреслює, що Г. С. Сковорода «то був дивний чоловік і він, напевне, відчував життя значно тонше, ніж ми з вами. І я думаю, що передчуття смерті у нього було. Він відчував, що життя його вже добігає кінця і був до цього готовий. Він писав: “Дух бодр, а тіло немощне”. І власнику маєтка, де він жив, Ковалівському він говорив цитатою з Біблії: “Пора, друже мій, в дорогу”. А копав він собі могилу чи ні – то все народні перекази» [5]. Харківський філолог додає: «Про пересічних людей легенди не складають. Це чоловік, що жив у зовсім іншому ритмі, ніж інші й тому на нього всі звертали увагу» [5].

Згадуючи в іншій праці ще дві легенди: про втечу Г. С. Сковороди з власного весілля біля Валок та запрошення на посаду придворного філософа російською імператрицею Катериною II Л. В. Ушкалов вказує: «Ці легенди й перекази складають мітичну “біографію” філософа, не менш важливу для розуміння феномена Сковороди, аніж його справжній життєпис» [33, с. 57].

Л. В. Ушкалов у семінарії підкреслює єдність філософії та життя мислителя: «Про Сковороду здавна говорили, що він жив так, як учив, а вчив так, як жив. Справді-бо, життя Сковороди – то його втілена філософія» [33, с. 42]. Дослідник ці сентенції Д. І. Багалія та Д. І. Чижевського

постійно повторює і в інших своїх працях. Він також погоджується з думкою А. І. Товкачевського, що життя Г. С. Сковороди і є його найліпшим філософським твором. Харківський професор коментує це твердження наступним чином: «Так чи ні, Сковорода розумів філософію передовсім як певний спосіб існування» [33, с. 42].

Л. В. Ушкалов наголошує і в інших працях, що мандрівки Г. С. Сковороди були типовим явищем для XVIII ст. Мандрівництво притаманне людині бароко (людині-мандрівнику), що прямує до «істинного щастя», до Бога, врешті решт до самого себе [64, с. 103, 151].

Дослідник називає спосіб життя (*modus vivendi*) Г. С. Сковороди «екзистенційною мандрівкою» [33, с. 70] і наводить діалог «Боротьба архистратига Михайла із Сатаною»: «Веселими ногами та місцями він простує із жезлом і мирно наспівує: “Чуюся прибульцем на землі, не сховай же від мене своїх заповітів”... Він солодко спить та насолоджується Божими видами вві сні й наяву. А на ранок прокидається бадьорий і сповнений надіями... День йому – то цілий вік, що схожий на тисячоліття, і він не проміняє його навіть на тисячу нечестивих літ. По-світовому, він – найнікчемніший жебрак, а по-Божому – найбільший багатій... Цей мандрівник ходить ногами по землі, та серце його... перебуває на небесах і насолоджується» [33, с. 70].

Оця внутрішня самодостатність (стрижень), вірність своїм, а не загальноприйнятим правилам поведінки була притаманна обом: Григорію Савичу та Леоніду Володимировичу. В одному з інтерв'ю Л. В. Ушкалов зізнається: «Праця для мене – це і є солодке неробство. Інакше, якщо вона перетворюється на засіб заробляння грошей чи якісь такі от мотиви туди влітаються, я намагаюсь відкараскатись від цієї праці» [6].

За оцінкою Л. В. Ушкалова Г. С. Сковорода мав «набожність без марновірства, ученість без гордощів, гречність без лестощів» [33, с. 65].

Л. В. Ушкалов характеризує Г. С. Сковороду як «письменника-візійонера», а деякі його твори називає «віддзеркаленням фантазмів сну» [33, с. 201]. Пояснення остаточної зміни у поведінці Г. С. Сковороди сном 24 листопада 1758 р., на наш погляд, є недостатнім, а оцінка філософа як «письменника-візійонера» взагалі сумнівна.

Погоджуємося з висновком Л. В. Ушкалова та інших дослідників, що Г. С. Сковорода «поза всяким сумнівом, був містиком» [33, с. 383]. Харківський професор обґрунтовує це цитатами з творів філософа «Нарцис» та «Боротьба архистратига Михайла із Сатаною». Український вчений

підкреслював, що Г. С. Сковорода «мав досвід усіх трьох гієрархічних форм містичного переживання: *очищення, просвітлення й екстазу*» [33, с. 383]. Крім того Л. В. Ушкалов згадує метафізику Г. С. Сковороди (апофатика, антитетика, софійність), його антропологію («науку про “внутрішнього чоловіка”, “нового Адама”, “серце”») та етику» [33, с. 383]. За спостереженням Л. В. Ушкалова «символічна форма думання еднають Сковороду з ранньохристиянською та новочасною містикою» [33, с. 383]. Посилаючись на діалог «Боротьба архистратига Михайла із Сатаною», Л. В. Ушкалов знову називає філософа візіонером: «Життя та творчість Сковороди підлягають основній містичній настанові – виходу людини за межі її власного ества й наближення до Абсолюту» [33, с. 383].

Для Л. В. Ушкалова українськість мислителя не викликає ніяких сумнівів. Він цитує Ф. П. Луб'яновського («по наречію сущій малороссіянин») та М. І. Ковалинського. Останій писав, що його учитель «любил всегда природный язык свой и редко принуждал себя изъясняться на иностранном» [33, с. 396]. На думку Л. В. Ушкалова філософ «говорив по-українському не лише з огляду на свою любов до рідної мови» [33, с. 396], а через поширеність української мови серед жителів Слобожанщини [33, с. 396]. В той же час харківський дослідник визнає, що філософ «за старою традицією писав або латиною, або прикметною для українського літературного бароко барвистою мовною “сумішкою” (*lingua mixta*)» [33, с. 396]. Природньо, що як філолог Л. В. Ушкалов шукає доказів української ідентичності Г. С. Сковороди у текстах його творів. Він наводить приклади української, у першу чергу побутової, лексики [33, с. 402], визнаючи вживання філософом і іншомовних, переважно старослов'янських та російських слів [33, с. 403]. За спостереженням Л. В. Ушкалова чужомовна лексика у творах Г. С. Сковороди – це переважно «філософські та богословські універсалії», терміни з астрономії, геометрії та інших галузей знань [33, с. 402–403]. Професор також вказує на поширеність в творах філософа морфологічних форм, характерних для української мови: клична форма іменників, дієслова першої особи множини наказового способу, іменникові закінчення давального відмінка однини чоловічого роду (-ові/-еві) тощо [33, с. 409].

Харківський професор доводить, що філософ «бездоганно володів латиною, яку він опанував у Києво-Могилянській академії» завдяки Веніаміну Григоровичу (клас фари), Амвросію Негребецькому (класи інфіми, граматики й синтаксими), Павлу Канючкевичу (клас поетики) та Сильвестру Ляскоронському (клас риторики) [33, с. 401].

Більш того, Л. В. Ушкалов вважає, що «латинська мова, побіч української, була мовою думання» Г. С. Сковороди [33, с. 401], оскільки переважна більшість його листів, частина поезій написана латиною. Окрім того, філософ переклав з латини твори Вергілія, Горація, Сидронія Гошія (Гозія), Марка-Антуана де Мюре, Овідія, Плутарха, Теренція й Ціцерона [33, с. 401].

Серед латиномовних поезій Г. С. Сковороди Л. В. Ушкалов виділяє «Carmen» («Мелодія») зі збірки «Сад божественних пісень», «In natalem Jesu» («На Різдво Христове»), «Est quaedam maerenti flere voluptas» («У горі вітху приносять сльози»), «Quid est virtus?» («Що таке чеснота?»), «Epigramma» («Епіграма»), «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum» («На день народження Василя Томари, хлопчини 12 років»), «In natalem bilogrodensis episcopi» («На день народження білгородського єпископа»), «De sacra caena, seu aeternitate» («Про святу вечерю, або Про вічність»), «De umbratica voluptate» («Про примарну розраду»), «De jejuniis» («Про піст»), 25 віршів у листах до Михайла Ковалинського, 2 – у листах до Якова Правицького, а також численні двовірші та невеличкі уривки у різних творах філософа [33, с. 215].

За твердженням Л. В. Ушкалова грецька мова, яку викладав Г. С. Сковорода в Харківському колегіумі, посідала в його творчості «значно скромніше місце»: «(коротенькі листи, слова та сентенції зі Святого Письма й класичних грецьких авторів в українських та латинських текстах, переклад епіграм)» [33, с. 401].

Л. В. Ушкалов погоджується з підрахунками В. А. Передрієнка, що 84% словоформ «Саду божественних пісень» співвідносні з новою українською літературною мовою. Вчений пише про нижчий відсоток нової української лексики у філософських діалогах Г. С. Сковороди (наприклад, у «Нарциси» 73,6%) [33, с. 411]. Він наголошує, що у XVIII ст. лише у творах І. Г. Некрашевича використовувалася більша (97,5%) кількість таких словоформ [33, с. 411]. Приклади нової української літературної мови у творах Г. С. Сковороди Л. В. Ушкалов знаходить не лише у лексиці, фонетиці та граматиці текстів, а й «і на рівні синтаксису та стилістики (послугування народною фразеологією, фольклорною образністю тощо)» [33, с. 411].

Харківський професор наводить протилежні твердження П. П. Бузука, Д. І. Чижевського, Ю. В. Шевельова про використання філософом російської мови. Сам він вважав, що мова Г. С. Сковороди суттєво відрізнялася від російської мови харківських літераторів XVIII ст. [33, с. 413].

Л. В. Ушкалов коментує і педагогічні ідеї філософа. Харківський філолог характеризує сквородинівські притчі «Вдячний Єродій» та

«Убогий Жайворонок» як «своєрідне поєднання байки та філософського діалогу» [33, с. 240]. Він звертає увагу читачів як у притчі «Вдячний Єродій» Г. С. Сковорода відстоює необхідність природнього виховання: «Коли хто прагне чомусь навчитися, має для того народитися... Якщо ж хтось посміє без Бога навчати або навчатися, нехай пам'ятає приказку: “Вовка в плуг, а він у луг”» [33, с. 240]. На переконання Григорія Савича, підкреслює Л. В. Ушкалов, добре вихована людина «вмить облишить огидну й божевільну гонитву за світовою марнотою..., адже безодню нашого серця не може вдовольнити ніщо, окрім неї самої. Тільки тоді тут сяятиме вічна весна радощів» [33, с. 240].

Л. В. Ушкалов пояснює педагогічні ідеї, викладені в притчі «Вдячний Єродій». Вчений підкреслює критичне ставлення Г. С. Сковорода до доступного тільки багатіям виховання, заснованого «передовсім на іноземних мовах, музиці, танцях тощо» [33, с. 436]. Цьому модному вихованню Г. С. Сковорода, зазначає Л. В. Ушкалов, протиставляє свою систему виховання, засновану на астрологічних знаннях та інших правил «доброго народження» [33, с. 436]. Г. С. Сковорода, пише професор, першими й ліпшими вчителями дитини називає батьків, яким потім на допомогу «приходять фахові вихователі й школа» [33, с. 436]. Першим завданням вихователя Г. С. Сковорода називає «розпізнання “сродності” дитини. Зробити це важко, але можливо, адже “всяка таємниця має свою тінь”» [33, с. 436]. Далі Л. В. Ушкалов докладно цитує сквородинівську притчу: «Дивись, як хлопчак, граючись, робить ярмо та вдягає його цуценяті чи кошеняті – хіба то не є тінь його хліборобської душі? І чи не є це покликання до землеробства?.. А коли він припасовує шаблю, чи це не смак до військової справи? Коли трирічний хлопчина вчиться зі слуху набожних пісень, полюбляє зазирати до священних книг, гортати сторінки, дивитися то на таємничі малюнки, то на літери, чи це не таємна іскра природи, що зродила та покликала його до богослів'я?» ...“Усяка справа...має успіх, коли їй сприяє природа. Тільки не заважай їй, а коли можеш, усувай перешкоди та ніби прочищуй їй шлях: воістину, вона все зробить чисто й удатно. Клубок сам собою покотиться з гори, забори тільки камінь, що йому заважає. Не вчи його котитися, а лише допомагай. Не вчи яблуню родити яблука: вже природа сама її навчила. Бережи її лише від свиней, одріж дикі парості, очисти од гусені, пильнуй, аби на коріння не потрапляла сеча тощо. Учителі і лікарі не є учителі і лікарі, вони лише служники природи, єдиної справжньої

лікувальниці та навчительки. Коли хто хоче чогось навчитися, повинен для цього народитися» [33, с. 436].

Л. В. Ушкалов доводить, що тематика «сродності» була вкрайважливою Г. С. Сковороди. Невипадково, що половина всіх «Харківських байок» присвячена саме цій темі: «Старий і молодий жайворонок», «Коліщата дзигарські», «Орел і Сорока», «Голова і Тулуб», «Брусок і Ніж», «Орел і Черепаха», «Собака і Коняка», «Бджола і Шершень» та інші [33, с. 181].

Харківський професор наводить також цитати з притчі «Убогий Жайворонок» про важливість правильного виховання та про «божевільну гонитву за світовою марнотою» [33, с. 240]. Він називає цей твір «алегорією про “сродність” українців до добра та про їхню “несродність” до зла. І мудрий жайворонок Сабаш, і нерозважливий тетервак Фрідрік, і дятел Немес “сродні” поміж собою, бо всі вони, на відміну від кажанів чи яструбів, зроду добрі» [33, с. 241].

Л. В. Ушкалов зазначає, що окрім цих двох притч, педагогічні проблеми Г. С. Сковорода піднімає у трактаті «Початкові двері до християнського доброго життя», у збірці «Харківські байки», діалозі «Алфавіт миру», у листах, зокрема до Михайла Ковалинського [33, с. 436].

Вірогідним є припущення Л. В. Ушкалова про вплив ідей Яна Амоса Коменського, викладеними передовсім у таких творах, як «Велика дидактика», «Материнська школа», «Пансофічна школа» та «Всезагальна порада про виправлення людських справ» на педагогічні погляди Г. С. Сковороди. Л. В. Ушкалов вважає, що твори Я. А. Коменського були добре відомі Г. С. Сковороді, бо вони зберігалися у бібліотеці Харківського колегіуму [33, с. 439].

На думку Л. В. Ушкалова філософу подобався «символ театру (*theatrum mundi*)», бо ототожнення світу з театром було одним з найпопулярніших барокових образів [33, с. 166]. З цього приводу він писав: «Українські письменники XVII–XVIII століть могли говорити про трагедіальну сцену Христових страстей, всесвітнє “позорище” Страшного Суду, незрівнянну “Акторку” – Діву Марію тощо. Однак найчастіше “театральна” метафора окреслювала марність та ілюзорність дочасного людського життя» [33, с. 166]. За спостереженням дослідника Г. С. Сковорода користувався метафорою *theatrum mundi* найчастіше при згадці Божого промыслу: «Світ підхожий до театру: аби грати на сцені з успіхом та похвалою, треба взяти належну роль. Актора хвалять не за те, що він грає шляхетного персонажа, а за те, що його гра вміла... на театрі світу не годен уміло зіграти

нічого іншого, як тільки незначну, просту, безтурботну й усамітнену особу; саме цю роль я обрав, узяв її собі, та й буде з мене» [33, с. 166].

Л. В. Ушкалов визнає, що про дитинство філософа «збереглося обмаль прямих свідчень» і закликає майбутніх дослідників «спробувати реконструювати на підставі різноманітних історичних документів про Гетьманщину першої половини XVIII століття, даних про звичаї та обичаї старої української школи, мандрованих дяків тощо» [33, с. 37].

Харківський професор наголошує, що Сковорода змалку «виявив неабиякий хист до науки та музики» [33, с. 37]. Дослідник пояснює це як талантами самого хлопця, так і допомогою з боку родичів: дядька Гната Полтавця, камерфур'єра імператорського двору у Санкт-Петербурзі; ченця Києво-Печерської лаври, працівника її друкарні Юстина Звіряки. Останній, між іншим, «поставився дуже прохолодно» до трактату «Лотова дружина» [33, с. 68].

За оцінкою Л. В. Ушкалова 1741–1744 роки, проведені в столицях імперії, коли Г. С. Сковорода був (альтистом) придворної капели імператриці Єлизавети «стали важливим етапом формування» як музиканта та композитора [33, с. 61]. При цьому Л. В. Ушкалов посилається на Г. Ф. Квітку-Основ'яненка, який приписував авторство «так званого “придворного” наспіву літургійно-канонічної пісні “Іже херувими”, а також пісне співу “Христос воскресє” й пасхального канону “Воскресенія день”» Г. С. Сковороді [33, с. 61].

Л. В. Ушкалов деталізував маршрут мандрівки (1745–1750): Угорщина, Австрія, Словаччина, Польща, можливо Італія (Венеція, Болонья, Флоренція, Рим), Чехія (Прага) та Німеччина (Дрезден, Ляйпціг, Галле). Упорядник семінарію перелічує, на жаль, сучасні назви країн, а не середини XVIII ст. Дослідник впевнений, що Григорій Савич побував ще в таких містах Центральної та Західної Європи: Жешув, Дукля, Свидник, Бардіїв, Пряшів, Кошице, Шарошпатак, Братислава, Трнава, Токай, Будапешт, Відень [33, с. 49].

Харківський дослідник уточнив посади Г. С. Сковороди у Токайській комісії генерала-майора Ф. С. Вишневського: «“півчий уставник”, дяк або як учитель сина зверхника комісії» [33, с. 49].

На відміну від М. І. Ковалинського та інших дослідників життя Г. С. Сковороди Л. В. Ушкалов не пише категорично про його навчання в якості студента у трьох європейських університетах [33, с. 49]. Посилання на першого біографа та обережність у висловлюваннях засвідчує, що харківський вчений вважав навчання Г. С. Сковороди у звичайному розумінні цього слова малоімовірним. Скоріше всього філософ міг бути вільним слухачем. Повністю

погоджуємося з висновком харківського професора про «помітний вплив» цієї мандрівки на світогляд філософа – «принаймні, свої студії над Біблією він розпочав якраз на чужині» [33, с. 49].

Л. В. Ушкалов уточнює роки навчання Г. С. Сковороди у Києво-Могилянській академії – з 1734 (можливо 1738) по 1753 рр. (з перервами). За його твердженням «один з найкращих її вихованців» спочатку навчався у першу чергу «читати й писати по-латинському, по-польському та по-церковнослов'янському» у класі фари (викладач Веніамін Григорович) [33, с. 53]. У 1735–1737 рр. Г. С. Сковорода вчився у класах: інфіми (етимологія, синтакса латинської мови, арифметика й катехізис), граматики (складніші питання синтакси, твори Ціцерона й Овідія) та синтаксими (стилі латинської ораторської прози, латинська поезія) у Амвросія Негребецького [33, с. 53]. За підрахунками Л. В. Ушкалова у 1738 р. філософ пройшов програму класу поетики, тобто навчався писати різні поетичні твори, а також вивчав «мітологію, географію й біблійну історію» у Павла Канючкєвича [33, с. 53]. На думку харківського професора в тому ж 1738 р. він почав «студіювати німецьку, грецьку та гебрєйську мови в професора Симона Тодорського» [33, с. 53]. У 1739 р. за твердженням Л. В. Ушкалова Г. С. Сковорода «навчався в класі риторики (інвенція, стилістика, композиція тощо) у професора Сильвестра Ляскоронського (курс “*Institutiones oratoriae...*”) та продовжив вивчати мови в професора Тодорського» [33, с. 53]. Упродовж 1740–1741 та 1744–1745 рр. Григорій Савич вивчав «філософію (діалектика, логіка, етика, фізика, метафізика) у професора Мануїла Козачинського (курс “*Philosophia aristotelica...*”), а потім, після тривалої перерви, пройшов два роки богословських студій (1751–53 рр.) у професора Георгія Кониського (курс “*Christiana orthodoxa theologia*”). У богословському класі вивчали догматичне та моральне богослів'я, історію Церкви, канонічне право, Святе Письмо та гебрєйську мову з додатком арабської й сирійської» [33, с. 53].

На наш погляд, навряд чи батьки відпустили на навчання у чуже велике місто хлопчика, якому не виповнилося 12 років. Ймовірно він приступив до навчання у Києво-Могилянській академії пізніше – у 1738 р. На жаль, відсутні вірогідні (в т.ч. архівні документи) про початок навчання Г. С. Сковороди у Києво-Могилянській академії. Достеменно відомо лише те, що наприкінці літа 1744 р. юнак звільняється з придворної капели в чині «придворного уставщика» (регента). Якраз у цей час хор перебував разом з усім почтом імператриці Єлизавети Петрівни у Києві [23, с. 10]. Л. В. Ушкалов

реконструює хронологію подій за іншими джерелами, в т.ч. такими, що не відносяться безпосередньо до філософа. Ми можемо лише припускати, що саме у ці роки у такій послідовності філософ проходив саме таку програму навчання у Києво-Могилянській академії. Крім того, Л. В. Ушкалов чомусь модернізує посади викладачів академії, називаючи їх усіх професорами.

Як і більшість біографів Г. С. Сковороди Л. В. Ушкалов нетривале (1750–1751) викладання поетики в Переяславському колегіумі пояснює конфліктом з єпископом Никодимом Срібницьким [33, с. 62].

Для Л. В. Ушкалова 1753–1759 рр. – період перебування Г. С. Сковороди у с. Коврай на посаді домашнього вчителя В. С. Томари – важливий створенням перших «божественних пісень» та зміною життєвого сценарію філософа, бо «тут-таки йому наснився і той дивний сон про людське “різнопуття”, який змінив усе його життя» [33, с. 59]. В іншій своїй праці вчений відзначає, що саме після подорожі до Троїце-Сергіївської лаври на початку 1755 р. Г. С. Сковорода остаточно визначив свої життєві принципи: «думати про горішнє, а не земне», обмежувати свої потреби, триматися «блаженної середини», любити Біблію більше інших книжок [42, с. 188].

Як відомо, у наступні десять років (1759–1769 рр.) Г. С. Сковорода викладав (з перервами) у Харківському колегіумі поетику, греки, синтаксими й катехізис. Л. В. Ушкалов при характеристиці цього періоду знову акцентує увагу на тих творах, які написав у Харкові мислитель: «Харківські байки», ряд поезій українською та латинською мовами, катехитичний курс «Початкові двері до християнського доброго життя», філософські діалоги «Нарцис», «Асхань» та ін. [33, с. 65].

Л. В. Ушкалов підкреслює простоту побуту Г. С. Сковороди у Харкові: «Він одягався зі смаком, але дуже просто, їв лише плоди чи молочні страви, та й то після заходу сонця, спав не більше чотирьох годин на добу, завжди ходив пішки» [33, с. 65]. У спеціальній розвідці професор показує спокійне, подекуди негативне ставлення мислителя XVIII ст. до багатства та грошей зокрема [66]. В той же час, як наголошує дослідник, «ідеал Христової бідності не заважав Сковороді любити вишукані вина, курити вірменський тютюн, пити вранці чай з лимоном, ласувати сиром пармезаном», мати кишеньковий англійський годинник марки Barwingten і «дуже коштовну флейтузу зі слонової кістки» [33, с. 65].

Коментарі та оцінки Л. В. Ушкалова, які містяться у семінарії та інших працях, дозволяють уточнити й інші відомі деталі біографії Г. С. Сковороди. Наприклад, дослідник допускає знайомство, а не дружбу (як стверджував

Т. Г. Шевченко в повісті «Близнята») з протоєреєм Києво-Софійського собору І. В. Левандою. Хоча Л. В. Ушкалов визнає «деякі збіжності» у працях двох вихованців Києво-Могилянської академії: «неприхильне ставлення до просвітницької ідеології, ідеї “наслідування Христа”, людського різнопуття, себепізнання, проминулості світу, образ житейського моря тощо» [33, с. 313].

Характеризуючи життя улюбленого учня та найближчого друга філософа М. І. Ковалинського (1745–1807) Л. В. Ушкалов наводить такі значимі біографічні факти: викладач поетики в Харківському колегіумі, вихователь дітей останнього [у XVIII ст. – Б.О.] гетьмана України графа К. Г. Розумовського, генерал-майор, управитель Рязанського намісництва, куратор Московського університету; перекладач, автор першої біографії мислителя («Жизнь Григория Сковороды»), написаної в 1794–1795 рр. «на підставі власного досвіду спілкування з філософом» [33, с. 39]. Останнє є важливим для Л. В. Ушкалова маркером цінності твору М. І. Ковалинського. Цей перелік характеризує ментальну спорідненість усіх трьох: філософа, його учня і, врешті, самого Л. В. Ушкалова. Г. С. Сковорода та М. І. Ковалинський викладали в Харківському колегіумі, в окремі періоди свого життя були приватними вчителями нащадків козацької старшини. Л. В. Ушкалов все життя викладав в нашому університеті. Усі троє займалися перекладами. М. І. Ковалинський та Л. В. Ушкалов – біографісти Г. С. Сковороди.

Неодноразово друкуючи повністю чи частково листування між Г. С. Сковородою та М. І. Ковалинським, Л. В. Ушкалов також коментує листи не лише як текстознавець, а й як біограф.

У статті «Сковорода й Ковалинський: історія однієї дружби» Л. В. Ушкалов детально описує знайомство весною 1762 р. студента класу богослів'я Харківського колегіуму, племінника протоєрея Петра Ковалинського Михайла з філософом. На той час Григорію Савичу Сковороді виповнилося 39 років, а Михайлу Івановичу Ковалинському – 17 років. Професор зазначає: «Хтозна, що саме в цьому юнакові аж так сильно припало Сковороді до душі, але від дня їхньої першої зустрічі й до кінця життя Ковалинський стане для нашого самотнього філософа, мабуть, найріднішою людиною. Їхня дружба, я б навіть сказав, “духовний роман”, те, що стародавні греки називали словом *φιλία*, – триватиме кілька десятиліть» [59, с. 36]. Саме заради цього учня, підкреслює Л. В. Ушкалов, Г. С. Сковорода повернеться у вересні 1762 р. викладати в Харківському колегіумі курси синтаксими й грецької мови [59, с. 36].

Крім Михайла Ковалинського Л. В Ушкалов відносить до вихованців Г. С. Сковороди Григорія Ковалинського (молодшого брата Михайла), їхнього двоюрідного брата Максима, Якова Правицького, Василя Білозора, Олексія Базилевича, Миколу Заводовського, Якова Єнкевича [59, с. 37]. За оцінкою автора статті «для цих молодих людей філософ став ніби другим батьком» [59, с.37]. І пояснює своє твердження тим, що мислитель разом з учнями читав свої улюблені книжки, зокрема «Моралії» Плутарха, «Про старість» Ціцерона, оди Горация, комедії Теренція та Менандра, «Моральні листи до Луцілія» Сенеки, «Практик» Євагрія Понтійського, «Адагії» та «Домашні бесіди» Еразма Роттердамського, «Зодіак життя» П'єтро АнжелоМандзоллі, «Історію Жілія Блаза із Сантільяни» Алена Рене Лесажа [59, с. 37]. Крім того, зазначає Л. В Ушкалов, учитель спонукав учнів «до занять музикою та поезією, піклувався про їхнє здоров'я та навіть про одяг і взуття, слідкував за тим, щоб вони не потрапили до поганих компаній, щоб не сварилися між собою, позичав їм гроші, якщо в тому була потреба» [59, с. 37].

Л. В Ушкалов наводить фрагменти листування Г. С. Сковороди з М. І. Ковалинським і визнає, що найбільше філософ любив цього свого учня: «Мабуть, дружбу із цим юнаком філософ трактував саме так, як писав про неї колись великий Аристотель: “Друг – це наше друге я”. Він не тільки вчив його грецької мови, тлумачив йому Біблію, грецьких та римських класиків і святих отців – він хотів сформулювати у свого учня справжню широту поглядів на життя і шляхетність почуттів» [59, с.37]. Дослідник виокремлює такі головні поради Г. С. Сковороди у листах до М. І. Ковалинського: «читати гарні книжки», «втішатися вишуканою музикою, що є “великою лікувальницею в скорботі, втіхою в печалі та забавою в щасті”», «шукати справжніх друзів, а на житейський театр дивитися згори, щоб учитись бути мудрим, споглядаючи людську глупоту» [59, с.40].

Л. В. Ушкалов реконструює географію мандрівок філософа після звільнення з Харківського колегіуму весною 1769 р.: Харків, Бабаї, Валки, Великий Бурлук, Гусинка, Іванівка, Ізюм, Куп'янськ, Липці, Маначинівка, Острогоськ, Охтирка [23, с. 10]. Л. В. Ушкалов слушно зауважує, що письменник переважно зупинявся або у поміщицьких маєтках (Донців-Захаржевських, Земборських, Каразіних, Квіток, Ковалевських, Мечнікових, Сошальських, Тев'яшових), або у келіях монастирів (Курязького, Охтирського, Сумського, Святогірського, Сіннянського та інших) [23, с. 10].

Л. В. Ушкалову відомі 130 листів Г. С. Сковороди до різних осіб. За підрахунками професора адресатами переважно були учні та приятелі філософа: Михайло Ковалинський, Яків Правицький, Василь Томара, Гервасій Якубович, Кирило Ляшевецький, Володимир Тев'яшов, Яків Долганський, Василь Земборський, Осип Сошальський, Яків Донець-Захаржевський, Єгор Урюпін та інші [33, с. 209]. Особливо цікавими Л. В. Ушкалов називає листи Г. С. Сковороди до М. І. Ковалинського: «Написані пружною красивою латиною, пересипані численними барвистими образами, цитатами з грецьких та римських класиків тощо» [33, с. 209]. Він їх відносить до «ліпших зразків епістолярного жанру в українській літературі» [33, с. 209]. І далі: «Ще з академічного курсу риторики Сковорода пам'ятав, що лист – то мовчазна “розмова відсутнього з відсутнім”, яка має на меті повідомити співрозмовника про те, що йому варто було би знати про автора листа чи про самого себе» [33, с. 209]. Утім, підкреслює Л. В. Ушкалов, «філософ зумів наповнити свої листи не лише мудрими повчаннями, філософськими роздумами, блискітками іронії та вишуканими латинськими віршами, але й справжнім, живим і трепетним, дружнім чуттям» [33, с. 209].

Л. В. Ушкалов у своїх працях показує вплив Біблії, конкретних праць Арістотеля, Горація, Плутарха, Ціцерона, Платона, Еразма Роттердамського (книги останнього були у бібліотеці Харківського колегіуму) [33, с. 259–270]. Наприклад, Л. В. Ушкалов наголошує, що філософ «часто покликався на Еразма як на філософа та взірцевого латиномовного письменника в листах до Михайла Ковалинського, називаючи Роттердамця не інакше, як “наш Еразм”. У цих-таки листах він цитує Арістотеля, ба навіть Василя Кесарійського за збіркою Еразма “Adagia”. Вочевидь, Сковорода знав також книгу Еразма “Домашні розмови” (“Colloquia familiaria”) [33, с. 269]. Дослідник підкреслює подібність деяких сюжетів. Так, «сковородинська версія Танталової історії (“Fabula de Tantalo”)... дуже нагадує ту, що її подає Еразм Роттердамський у своїх “Colloquia familiaria”» [33, с. 269]. На думку Л. В. Ушкалова «сковородинський образ “Христа-Епікура” з 30-ї пісні “Саду божественних пісень”, певно, був навіяний саме “Домашніми розмовами” Еразма Роттердамського, де Христос названий епікурейцем. Можливо, у творах Сковороди є також рефлексії Еразмової “Похвали глупоті”. Зокрема, сковородинський образ Алківіадових силенів (трактат “Ікона Алківіадська”) близький до того, що його подає в “Похвалі глупоті” Еразм, а образ “світового театру” в Сковороди нагадує відповідну еразміанську картину» [33, с. 269].

Л. В. Ушкалов вважає (інколи допускає), що Г. С. Сковорода міг читати таких авторів: Агріппа Неттесгаймський, Лудовіко Аріосто, Йоган Арндт, Френсіс Бекон, Якоб Беме, Джордано Бруно, Йоган Франц Буддей, Август Бухнер, Лоренцо Валла, Христіан Вольф, П'єр Гассенді, Христиан Геллерт, Йоган Хрістоф Готтшед, Клод Адріан Гельвецій, Гуго Гроцій, Жан Лерон Д'Аламбер, Дені Декарт, Йоган Кеплер, Афанасій Кірхер, Микола Коперник, Квірін Кульман, Фрідріх фон Логау, Джон Локк, Михайло Ломоносов, Мартін Лютер, Готфрід Вільгельм Ляйбніц, Ніколя Мальбранш, П'єр Анжело Мандзоллі, Філіп Меланхтон, Джованні Піко делла Мірандола, Марк Антуан де Мюре, Ніколай Кузанський, Філіп Парацельс, Еммануїл Сведенборг, Мігель де Сервантес, Тома Кемпійський, Василій Тредіаковський, Яків Франк та інші [40; 59, с. 10–23].

Л. В. Ушкалов у різних дослідженнях ґрунтовно аналізує стосунки Г. С. Сковороди з богословами у першу чергу XVIII ст. та іншими мислителями (особисті чи вплив через їх праці). Серед авторів, життя і праці яких аналізує дослідник: Теофан (Єлезар) Прокопович, Мануйло Козачинський, Симон Тодорський, Георгій Кониський, Василь Капніст, Стефан (Семен) Яворський, Паїсій Величковський, Григорій Квітка-Основ'яненко та ін. [33, с. 259–330; 40; 59, с. 10–23].

Наприклад, Л. В. Ушкалов неодноразово звертався до таких джерел творчості Г. С. Сковороди як праці С. І. Яворського та Т. Прокоповича. Обидва навчалися та викладали у Києво-Могилянській колегії задовго до того, коли там перебував Г. С. Сковорода. З обома високопоставленими церковними ієрархами він був знайомий лише заочно, завдяки їх працям. Г. С. Сковорода користувався книгами з особистої бібліотеки митрополита С. І. Яворського, яка була частиною книгозбірні Харківського колегіуму [33, с. 329 та ін.].

Особливо детально Л. В. Ушкалов завжди зупиняється на впливі проповідей, інших праць, безпосередньому та епістолярному спілкуванні з викладачами Києво-Могилянської академії М. О. Козачинським та Г. О. Кониським, під час та після навчання в академії. Стосовно першого вчителя Г. С. Сковороди, наприклад, дослідник визнає, що філософ «ніде прямо не покликався на поетичний доробок свого вчителя», але в їх творах «можна знайти промовисті збіжності: досить порівняти, наприклад, сковородинську молитву-пісню “лицемірів” (“Боротьба архистратига Михайла із Сатаною”) з молитвою Фарисея в “Трагедокомедії” Козачинського» [33, с. 309].

Характеризуючи вплив на життя і творчість Г. С. Сковороди другого вчителя – Г. О. Кониського Л. В. Ушкалов підкреслює подібність світогляду

(«виразний антилібертинський патос», «оборона традиційної християнської моралі», «новації в ділянці поетичного мистецтва» [33, с. 310]. Частину вірша з діалогу «Бесіда, названа двоє» вчений вважає цитатою з курсу поетики Г. О. Кониського [33, с. 310]. На думку дослідника Г. О. Кониський вплинув на світогляд учня своїми академічними курсами поетики, філософії, богослів'я, драмою-мораліте «Воскресіння мертвих», низкою проповідей та полемічних творів, що були спрямовані спрямована проти «просвітницького нігілізму» [33, с. 310]. Л. В. Ушкалов допускав продовження їх спілкування і після закінчення богословського класу Г. С. Сковородою, посилаючись на свідчення Александру Хашдеу, який бачив три листи філософа до Г. О. Кониського [33, с. 310].

Л. В. Ушкалов допускає особисте знайомство Г. С. Сковороди та В. В. Капніста. Останній був близьким приятелем улюбленого учня філософа В. С. Томари. Порівняльний аналіз їх творів привів Л. В. Ушкалова до таких висновків: «Ода на рабство» В. В. Капніста «за своїм патосом близька» до «De libertate» Г. С. Сковороди; мотиви та образи «Сатири I-ї» В. В. Капніста «суголосні з мотивами та образами» псалму «Всякому городу нрав і права»; «сковородинське “строит на свій тон юриста права” виступає своєрідним лейтмотивом славетної Капністової “Ябеди” [33, с. 279]. Спільними для обох поетів дослідник називає «гораціанську проповідь спокою», «зневагу до світової марноти», «поетизацію вільного життя на лоні розкішної природи» [33, с. 279]. Згадує Л. В. Ушкалов переклад на російську мову пісні Г. С. Сковороди «Ой ти, пташко жовтобока», здійснений В. В. Капністом [33, с. 279].

Характеризуючи ставлення Г. С. Сковороди до М. В. Ломоносова Л. В. Ушкалов підкреслює: «Сам Сковорода не без властивого йому козацького гонору казав...: “Мене силкуються міряти Ломоносовим та ще й кажуть про мене: який він нікчема! який він простак! Буцім той Ломоносов – казенне мірило, що ним конче треба всіх міряти... Прошу панство не замовляти мені воскових опудал, бо я працюю не з воском, але з міддю й каменем, а ще – не вказувати мені шлях, бо я не люблю шмиглати боягузом попід берегом з одної губи та в другу, а волю сміло пливти морем та й об'їхати довкруг усю землю не заради того, аби втішатися прогулянкою, а заради того, аби відкрити новий світ”» [33, с. 281]. Дослідник коментує ці слова мислителя так: «Справді-бо, “корпускулярна філософія” Ломоносова була надто далека від символічних побудов та містичних візій Сковороди» [33, с. 281]. В той же час Л. В. Ушкалов визнає, що «у російського та українського філософів було й чимало спільного: обидва вони – вихідці з простолюду,

обидва навчалися в Києво-Могилянській академії та побували в Європі, а їхня поезія позначена яскравими бароковими рисами. Обидва були реформаторами в царині версифікації: Ломоносов запровадив у російську літературу силабо-тонічне віршування, а Сковорода здійснив радикальну реформу класичної української силабіки (гадка, нібито Сковорода був послідовником Ломоносова в цій ділянці, тобто прибічником силаботоніки, не має під собою належних підстав, адже український поет ніколи не писав силабо-тонічних віршів)» [33, с. 281–282].

Описуючи вплив Г. С. Сковороди на творчість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Л. В. Ушкалов насамперед згадує, що «у дитинстві Квітка часто бачився зі Сковородою в батьківському домі на Основі» [33, с. 343]. Він підтримує точку зору В. С. Бойка: «Між філософією Сковороди і світоглядом Квітки можна провести повний паралелізм, що іноді доходить в творах до текстуального збігу» [33, с. 343]. Л. В. Ушкалов також підкреслює, що «Квітка, так само, як і Сковорода, понад усе цінує душевний спокій, сприймає серце за своє справжнє Я, а дочасне життя – за театр» [33, с. 343]. За його оцінкою «найвиразніше Квітчине “сковородинство” прозирає там, де мова заходить про Божий промисел та про людську “сродність”» і наводить слова Галочки з «Щирої любові»: «Галочка, немов слухняна учениця Сковороди, говорить тут про Божу “економію”, тобто про незбагненну для людського розуму премудру владнаність світу, допасовуючи це поняття до суспільних станів» [33, с. 343].

Л. В. Ушкалов характеризує твори Г. С. Сковороди як «передовсім філософсько -богословські», підкреслюючи: «Їхня переважна більшість інспірована Біблією» [33, с. 176]. В іншому місці семінарію він деталізує свою точку зору: «Повсякчасна апеляція філософа до авторитету Святого Письма, його напружені роздуми над сенсом старозаповітних і новозаповітних сюжетів та образів. Відтак, назви багатьох сковородинських творів («Асхань», «Лотова дружина», «Потоп зміїний» тощо) пов'язані з Біблією, а чи не кожна їхня сторінка рясніє біблійними цитатами» [33, с. 196]. На думку Л. В. Ушкалова Г. С. Сковорода користувався двома виданнями (1751 р. в Москві та 1758 р. в Києві) Біблії [33, с. 196]. Харківський професор цитує самого Г. С. Сковороду, який часто себе називав не інакше, як «любителем священної Біблії», та писав про створення «Сад божественних пісень» завдяки «зерняткам Святого Письма» [33, с. 196]. І далі: «Його метафізичний Ерос набуває форми любові до Біблії: філософ охрестив її “коханкою”, до якої він прийшов у тридцятилітньому віці і яка заволоділа ним цілковито,

змушивши зректися всіх інших захоплень. Недаром літературна творчість Сковороди набуває форми своєрідних “схолій” до книг Святого Письма Старого та Нового Заповіту» [33, с. 196].

Л. В. Ушкалов оцінював релігійне вільнодумство Г. С. Сковороди так: «Його власне богослів'я має цілу низку доволі радикальних рис, які відбігають від узвичаєної в старій Україні богословської науки: досить пригадати бодай усеосяжність сквородинської алегорези Святого Письма, чинну навіть на теренах євангельської історії, або виразно платонівські інтенції сквородинського розуміння *creatio ex nihilo*» [33, с. 97]. На переконання Л. В. Ушкалова саме неспівпадіння релігійних поглядів Г. С. Сковороди з церковною догматикою привели «до несхвального поцінування його творів церковною цензурою», а також допомагала дослідникам «тлумачити сквородинські ідеї як релігійний лібералізм, пантеїзм тощо». [33, с. 97].

Л. В. Ушкалов вважав, що: богослів'я Г. С. Сковороди має спільні риси з вченням масонів: «пильна увага до принципу самопізнання, намагання символічно тлумачити Святе Письмо, перш за все – Старий Заповіт, незацікавленість християнською догматикою, позацерковність, аскетика тощо» [33, с. 99]. Більш того – саме масони (М. Антоновський, О. Ф. Лабзін, Ф. П. Луб'яновський, В. А. Прокопович-Антонський, П. О. Сохацький та інші), як наголошує вчений, «виявляли неабиякий інтерес» до творів Г. С. Сковороди, вперше їх надрукувавши [33, с. 99]. Дійсно у 1798 р. М. І. Антоновський опублікував (без імені автора) його трактат «Наркісс». Л. В. Ушкалов припускав, що улюблені учні філософа М. І. Ковалинський та В. С. Томара були «близькими до масонів» [33, с. 99]. Утім, харківський професор визнавав певну розбіжність поглядів Г. С. Сковороди та масонів. За його спостереженням філософ «не надавав жодного значення зовнішнім формам благочестя, тим часом як для масонів обряд важив дуже багато» [33, с. 99]. Л. В. Ушкалов наголошує, що світогляду мислителя притаманна «універсальність (єкуменічність)», а «масони сповідували ексклюзивізм» [33, с. 99]. Для підтвердження своєї думки професор наводить слова самого Г. С. Сковороди: «Якщо вони відокремлюються в правилах і обрядах, щоб здаватися мудрими, то я їм не хочу їх знати; якщо ж вони мудрують у простоті серця, аби бути корисними громадянами суспільства, то я їх поважаю, але задля цього їм не варто відокремлюватися» [33, с. 99].

У серії статей, опублікованих у газеті «Україна молода», професор знову звертається до біографії філософа. Так, в одній зі статей він виокремлює спільні риси життєвого сценарію Г. С. Сковороди та Ф. Нансена. За спостереженням

Л. В. Ушкалова обом була притаманна здатність вийти «за вузькі межі буденності», «повсякчасне самопізнання–вдосконалення», «примат духовного над матеріальним», «уявлення про всеосяжну “софійність” буття», обожнення природи та протиставлення її цивілізації [35].. Дослідник наводить приклади, як книжки обидва створювали «не в кабінетах, а на лоні природі»: діалог «Нарцис» – у Гужвинському лісі під Харковом, а книга «На лижах через Гренландію» – в ескімоському чумі [35].

Збірка «Що таке українська література» складається з 45 есеїв, які вперше надруковані у 2012–2013 рр. у газеті «Україна молода» в рубриці «Уроки літератури від Леоніда Ушкалова».

В одній з статей цієї серії «In vino veritas. Що пили українські поети?» Л. В. Ушкалов описує алкогольні уподобання письменника. Дослідник підкреслює, що Г. С. Сковорода «надавав перевагу вишуканим маркам» вина: токайського, пізніше з острова Скопелос, але й «не відмовлявся він і від чогось більш звичного», наприклад бабаївського пива [67, с. 67].

У статті “«Не завидуй багатому...” Про гроші, піратів та українську классику» Л. В. Ушкалов розтлумачує «голяцький» жереб Г. С. Сковороди: «Вас Бог одарив ґрунтами, та враз може те пропасть. / А мій жереб з голяками, та Бог мудрості дав часть» [67, с. 111–112]. Дослідник наголошує, що тут йдеться «не про всяку бідність, а про бідність добровільну, бідність–чесноту, яка, зрештою, не має нічого спільного зі “старчачими торбами”» [67, с. 111–112]. Для обґрунтування своєї тези професор наводить фрагмент «Похвали бідності»: «Був убогий Христос, – бо зневажав скарби, / Павел був нуждарем, бо не жадав утіх, / Не в старчачих торбах, бідносте, ти живеш / В серці чистім і праведнім» [67, с. 111–112]. Звідси, на переконання Л. В. Ушкалова, порівняння слобожанського мандрівника зі святим Франциском Асизьким, який з юності був заручений із «прекрасною дамою Бідністю» [67, с. 111–112].

У статті “«Пізнай себе”: штрихи до української сократіани» вчений коментує трактовки Г. С. Сковородою дельфійського напису «пізнай себе» як «серцевину цілої філософії»: «Не в тому справжня мудрість, щоб Perezнати все на світі... Хто ж бо це може? А неможливе й непотрібне – одне й те саме. Та, коли знаєш усе те, що потрібне тобі,– оце і є справжня мудрість. А коли передивився всі планети й опануєш усі світи, а не матимеш і не знатимеш того, що для тебе, –ти і бідняк, і не знавець» [67, с. 286].

У статті « Адам у райському саду. Есей про самотність» науковець коментує такі слова Г. С. Сковороди: «Наскільки це приємно, коли душа вільна

й відречена від усього, неначе той дельфін, мчить у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике й властиве лиш найвеличнішим мужам та мудрецам. У цьому криється причина того, що святі люди й пророки не лише зносили нудьгу повної самотності, а й безумовно втішалися самотою, зносити яку так важко, що Аристотель казав: “Самотня людина – або дикий звір, або Бог”» [67, с. 330–331]. На переконання Л. В. Ушкалова для звичайних людей самотність є смертю, але насолодою для таких мудреців як Г. С. Сковорода [67, с. 330–331].

Чотири з дванадцяти статей Л. В. Ушкалова у збірці «Україна і Європа: нариси з історії літератури та філософії» присвячені Г. С. Сковороді. У статті «“Кинь коперниківські сфери!”: містична астрономія Сковороди» численними цитатами з творів самого письменника, Діогена Лаерція, Коперника, Ф. Прокоповича та інших попередників Л. В. Ушкалов доводить неабияку обізнаність Г. С. Сковороди з астрономією [63, с. 114–139].

На переконання Л. В. Ушкалова Г. С. Сковорода подав в одному з листів «найглибшу суть філософії», як уміння «перебувати на самоті з собою... з собою вміти вести розмову» [63, с. 41].

За підрахунками Л. В. Ушкалова улюблене слово Г. С. Сковороди «серце». Письменник його використовує 1146 разів «куди частіше, ніж ім'я Христа, трактуючи його і як неподільне осереддя душі, і як містичну галузку Божої благодаті, і як думку, і як бездонну душевну глибину, і як арену вічної борні добра та зла. «Серце» в розумінні Сковороди – це єство людини: недарма, перекладаючи трактат Цицерона «De senectute» («Про старість»), він передає цицеронівське «tu ipse» (“ти сам”) словом “сердце”» [63, с. 46]. Для Л. В. Ушкалова це ще одне свідчення того, що «“філософія (теологія) серця” посідає в Сковороді чільне місце» [60, с. 406]. За підрахунками вченого Г. С. Сковорода активно вживає і прикметник «сердечний» [63, с. 406]. Порівнюючи ці дані зі статистикою «божеських» слів, Л. В. Ушкалов приходять до висновку про використання письменником «серця» «всього лише вдвічі рідше, ніж слово Бог, на 18,7 % більше, ніж Господь, і в 2,4 рази частіше, ніж Ісус Христос» [63, с. 406].

Л. В. Ушкалов доводить, що «наука про “внутрішню людину” посідає в антропології Сковороди куди скромніше місце», посилаючись на статистичний аналіз текстів філософа. За підрахунками філолога «прикметник внутренній (та субстантивовану форму внутренность) Сковорода вживає відносно часто (87 разів), поняття внутренній человек зринає в його

текстах дуже рідко, а власне всього 5 разів, тобто у 250 разів рідше, ніж слово серце (сердечний)» [63, с. 406].

Цікаві спостереження Л. В. Ушкалова про використання філософом фрази «Пізнай себе» За підрахунками дослідника Г. С. Сковорода використовує цей улюблений у стародавній Греції вислів 168 разів. Так, основна для філософа форма «Узнай себе» зустрічається 106 разів (95 разів – в авторському тексті, 11 разів – у цитатах); форма «внемли себѣ» – 31 раз (в авторському тексті – 6, у цитатах – 25); «Познай себе» – 21 раз (лише в авторському тексті); «Вонми себѣ» – 4 (тільки в цитатах)», латиномовною цитатою «Nosce te ipsum» – 3 рази і так само тричі по-грецьки «γνῶθι σεαυτόν» [63, с. 407].

За підрахунками вченого Г. С. Сковорода найчастіше (у 2354 випадках) використовує слово *Бог* (*Бого-*, *Бож-*, *Боз-*). Л. В. Ушкалов уточнює, що воно 47 разів пишеться по-латинському й 20 разів по-грецькому. Слово *Господь* (*Господ-*) філософ використав у відомих текстах 1055 разів, *Христос* (*Христ-*) – 462 рази, *Ісус* (*Христос*) – 60. За підрахунками Л. В. Ушкалова «божеські» слова мислитель вживає 3931 раз [63, с. 404].

В іншій своїй праці вчений, погоджуючись з Д. І. Чижевським, занадто категорично заявляє, що вся творчість Г. С. Сковороди – це один-єдиний коментар до Святого письма [42, с. 281].

Л. В. Ушкалов робить статистичний аналіз «самої структури корпусу творів Сковороди» [63, с. 404]. Зокрема він поділяє усю його літературну спадщину на три основні частини: 1) «тексти, писані книжною українською або церковнослов'янською мовою (88,4 %)»; 2) «латиномовні тексти (11 %)»; 3) «тексти, писані по-грецькому (0,6 %)» [63, с. 404]. За його підрахунками «книжною українською мовою Сковорода написав усі свої діалоги, трактати, притчі, прозові байки, майже всі переклади, 69,3 % корпусу поезій, 48,3 % листів» [63, с. 404]. Між тим «латинською мовою він створив більше половини (51,3 %) листів та 30,6 % поезій» [63, с. 404]. Л. В. Ушкалов наголошує, що письменник грецькою мовою написав лише один короткий лист до М. І. Ковалинського та декілька епіграм [63, с. 404].

Л. В. Ушкалов ще поділяє літературну спадщину Г. С. Сковороди на дві групи за критерієм оригінальний твір / переклад. За його підрахунками оригінальні тексти становлять 92,6 %, переклади – 6,9 %, виписки (*Excerpta philologica*) 0,5 % текстів [63, с. 405]. Також Л. В. Ушкалов поділяє оригінальні тексти філософа на дві частини: 1) власне авторський текст (85,5%) та 2) цитати (14,5 %) [63, с. 405]. Професор наголошує на істотних відмінностях у співвідношенні оригінального тексту та цитат у різних творах

Г. С. Сковороди. На його думку, відмінності обумовлені жанром твору, і від його проблематики, і від часу написання, і від мови. Як приклад вчений наводить «Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн Священнаго Писанія», в якому оригінальний текст складає 88,8 %, а 83 цитати – 11,2 % (переважно з Біблії, частина – з літургії) [63, с. 405]. Інших джерел усього три: одну цитату взято з Горация, другу – з Августина й одну – з «Палатинської антології» [63, с. 405]. Стосовно збірки «Басни харьковскія» підрахунки Л. В. Ушкалова такі: оригінальний текст становить 92,9 %, цитати – 7,1 %. За його оцінкою «різниця в питомій вазі цитат між “Садом...” і байками не така вже й значна – 4,1 %. Зате досить помітною є різниця в характері цитат. Якщо в “Саді божественных пѣсней” 91,7 % становлять цитати...“божеські” (зі Святого Письма й літургії), а цитати з інших джерел відповідно – 8,3 %, то в “Баснях харьковских” картина посутньо інакша. Попри те, що тут так само превалюють біблійні цитати (їх 57), але значно рясніше цитат з інших джерел (їх 33): 17 разів ужито українські та російські приказки й прислів'я, 9 разів – латинські та грецькі приказки, подані або в оригіналі, або в українському перекладі, один раз – емблематичну інскрипцію, та ще по одній цитаті із Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура, Траяна й Катона. Назагал, цитати зі світських джерел становлять тут 36,9 %, тобто в 4,4 рази перевищують кількість цитат зі світських джерел у “Саді божественных пѣсней” [63, с. 405]. Таким чином, робить слушний висновок вчений, «байки Сковороди – куди більш світські тексти порівняно з його “божественними піснями»» [63, с. 405].

Важливим є висновок Л. В. Ушкалова щодо більшої частотності біблійних цитат у проповідях “Убуждшеся видѣша славу его” й “Да лобжет мя от лобзаній уст своих!”, ніж у збірці “Сад божественных пѣсней” [63, с. 405]. Останню він називає «далеко не найбільш “божественним” твором мислителя» [63, с. 405]. За підрахунками Л. В. Ушкалова у проповідях цитати з Святого письма складають «36,8 %, тобто в 3,3 рази перевищує рясноту цитат у “Саді...”. Причому із 70 наявних у цих проповідях цитатах немає жодної зі світського джерела» [63, с. 405].

За жанром Л. В. Ушкалов поділяє оригінальні твори Г. С. Сковороди таким чином: 55 % – філософські діалоги, 19,7 % – листи, 7,5 % – трактати, 6 % – різноманітні віршовані жанри, здебільшого «набожна лірика», 4 % – притчі, 3,2 % – прозові байки, 4,6 % – інше [63, с. 405]. Основну частину творів письменника (94 %) обіймають прозові тексти [63, с. 405].

Слушним є трактовка Л. В. Ушкаловим автоепітафії Г. С. Сковороди: «Мір ловил меня, но не поймал». У християнському вченні слово «мір» означає

і «згубні пристрасті». До речі, саме у такому ключі трактував надмогильний напис і перший біограф М. І. Ковалинський [23, с. 1373; 63, с. 46].

У цілому літературну спадщину Г. С. Сковороди Л. В. Ушкалов оцінює як «порівняно невелику за обсягом»: збірка «Харківські байки», півтора десятка філософських трактатів та діалогів («Початкові двері до християнського доброго життя», «Нарцис», «Розмова, що зветься двоє», «Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті», «Кільце», «Алфавіт, або Буквар миру» тощо), притчі «Вдячний Єродій» та «Убогий Жайворонок», переклади з Горация, Плутарха, Цицерона, Марка-Антуана де Мюре й інших популярних у XVIII столітті авторів, близько ста тридцяти листів, а ще – низка поезій, зокрема тих, що входять до складу збірки «Сад божественних пісень» [33, с. 176]. Останню Л. В. Ушкалов називає «поетичною автобіографією» автора, результатом «його напружених духовних змагань із “богопротивною трійцею”: світом, плоттю й дияволом» [33, с. 229].

Очевидним не випадковим був інтерес Л. В. Ушкалова до постаті видатного слобожанського мислителя. Можна стверджувати про місію харківського професора у справі вивчення та популяризації життя Г. С. Сковороди. Праці Л. В. Ушкалова залишаються вершиною сучасного скворородинознавства. Одним з маркерів цього є і численні рецензії на його праці про філософа. Очевидно, що Л. В. Ушкалов прекрасно усвідомлював всі складності вивчення подій, осіб та творів далекого XVIII ст. Тому у передмові до семінарію він проголошує «одним із магістральних напрямків академічної сквородіани ближчим часом» «з'ясування питомих джерел сквородинської поезії, філософії та богослів'я» [33, с. 23]. Це, на його переконання, залежить «від загального стану української медієвістики. Чим швидше буде видано й опрацьовано багатющу спадщину вітчизняного богословсько-полемічного письменства, курси поетики, риторики, філософії та богослів'я професорів Києво-Могилянської академії чи Харківського колегіуму, велетенський корпус української агіографії, барокової поезії, проповідницької літератури, чим швидше з'являться ґрунтовні розвідки про Йоасафа Горленка, Мануйла Козачинського, Георгія Кониського, Варлаама Лашевського, Теофана Прокоповича, Симона Тодорського та інших визначних українських барокових письменників, тим більшими будуть наші здобутки в з'ясуванні питомих джерел творчості Григорія Сковороди – останнього видатного барокового мислителя в Україні, а може, і в цілій Європі» [33, с. 23–24]. У свій час Леонід Володимирович закликав перевидати ряд праць своїх попередників про філософа та укласти

енциклопедичного сквородинській словник [33, с. 23–24]. На превеликий жаль, ця слушна пропозиція шановного професора була виконана лише частково і ним самим. Л. В. Ушкалов встиг підготувати та видати праці Д. І. Чижевського про мислителя. На моє глибоке переконання для української соціогуманітаристики вкрай важливим є подальше вивчення та популяризація не лише біографії та праць самого Г. С. Сковороди, а й творчості Л. В. Ушкалова.

Список використаних джерел:

1. Андрусяк І. “Постмодерний” Сковорода. *Книжник review*. 2001. № 21 (30). С. 12. [Рец. на кн.: Ушкалов Л. В. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.].
2. Андрусяк І. Вагома сквородіана. *Літературна Україна*. 2004. 25 листоп. С. 6. – [Рец. на кн.: Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарії. Харків: Майдан, 2004. 776 с.].
3. Два століття сквородіани : бібліогр. довід. / уклад.: Л. Ушкалов, С. Вакуленко, А. Євтушенко; наук. ред. Л. Ушкалова. Харків : Акта, 2002. 528 с.
4. «Вінець моїх свічад, що знають геть усе...»: літературознавчий світ Леоніда Ушкалова: бібліографічний довідник / упоряд., наук. ред., передм. Н. Левченко. Харків: Майдан, 2020. 92 с.
5. Григорій Сковорода не ходив з торбинкою і не був селянським філософом [інт. з проф. Л. В. Ушкаловим] https://gazeta.ua/articles/history/_grigorij-skovoroda-ne-hodiv-z-torbinkoyu-i-ne-buv-selyanskim-filosofom/470594?mobile=true
6. «З Олексіївки Захід дуже добре видно» [інт. з проф. Л. В. Ушкаловим] <https://kyivdaily.com.ua/leonid-ushkalov/>
7. Запах дощу... Спогади про Леоніда Ушкалова / О. Ушкалова, О. Ушкалов. Київ : Дух і Літера, 2020. 257 с. – (Постаті культури).
8. Квіт С. Григорій Сковорода і антична культура. *Шлях перемоги*. 1998. 1 квіт. Ч. 14(2292). С. 7. – [Рец. на кн.: Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. Харків : Знання, 1997. 180 с.].
9. Квіт С. Світ(ло) українського Бароко. *Слово і час*. 1996. Ч. 2. С. 84–85. – [Рец. на кн.: Ушкалов Л. В. Світ українського бароко: філологічні етюди. Х.: Око, 1994. 112 с.].
10. Криса Б. Сюжети барокових ідей. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*: Нова серія. Харків, 2002. Т. 9. С. 401–404;
11. Ласло-Куцок М. Ключ до белетристики. Бухарест : Мустанг, 2000. 291 с. С. 39–40;
12. Левченко Н. Науковий внесок професора Леоніда Ушкалова в українське й світове сквородинознавство. *Григорій Сковорода у сучасному багатовимірному світі* : зб. тез VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 16 листопада 2022 р.) / за ред. В. П. Мельника. Львів, 2022. С. 167–170.
13. Левченко Н. Призабутий смак справжньої академічної науки. *Roczniki humanistyczne: Slowianoznawstwo*. Lublin, 2011. Т. LIX. З. 7. S. 228–236. – [Рец. на кн.: Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. Л. В. Ушкалова. Харків : Майдан, 2010. 1400 с.].
14. Левченко Н. Приклад елітарної науки в Україні. *Від Бароко до постмодерну*: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. Л. В. Ушкалова. Харків, 2011. Т. VIII. С. 238–242. – [Рец. на кн.: Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. Л. В. Ушкалова. Харків : Майдан, 2010. 1400 с.].

15. Левченко Н. Сковородіана професора Леоніда Ушкалова *Чернівецькі Афіни*: науковий альманах з літературознавства, історії, філософії та культурології. Чернівці, 2022. Вип. Х. С. 8–20.

16. Левченко Н. Сковородіана Леоніда Ушкалова (Замість передмови). *Ліствиця Якова* : збірник статей на пошану професора Леоніда Ушкалова з нагоди з нагоди його шістдесятиліття / Упор. Н. Левченко; наук. ред. Р. Мельників. Харків, 2016. С. 7–16.

17. Луцька Ф. Вагомий причинок до сквородознавства. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія*. Харків, 1999. Т. 8. С. 215–221. – [Рец. на кн.: Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода і антична культура. Харків : Знання, 1997. 180 с.].

18. Мацкевич І. Спасибі «Око», що прозираєш так глибоко. *Вісті з України*. 1995. 29 червня–5 липня. С. 15. – [Рец. на кн.: Ушкалов Л. В. Світ українського бароко: філологічні етюди. Харків : Око, 1994. 112 с.].

19. Мишанич О. Творчість Г. С. Сковороди в системі українознавства кінця ХХ ст. *Мишанич О. На переломі: Літературознавчі статті й дослідження*. Київ, 2002. С. 100–101. – [Рец. на кн.: Ушкалов Л. В. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.].

20. Сивокінь Г. Українське бароко за Л. Ушкаловим. *Сучасність*. 2001. № 12. С. 140–143. – [Рец. на кн.: Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.].

21. Сирцова О. Григорій Сковорода: поетична біографія філософа в духовних просторах України і Європи. Рецензія на книгу: Ушкалов, Л. (2017). *Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди*. К.: Дух і літера. *Sententiae*. 2018. Т. 37, Вип. 2. С. 183–185.

22. Сковорода Г. Листи до Михайла Ковалінського / упорядкування, передмова, примітки й коментарі проф. Л. Ушкалова. Харків: Майдан, 2012. 184 с.

23. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. Л. В. Ушкалова. Харків : Майдан, 2010. 1400 с.

24. Сулима М. Прообраз енциклопедії скворородознавства. *Слово і час*. 2005. № 5. С. 83–85. – [Рец. на кн.: Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарії. Харків: Майдан, 2004. 776 с.].

25. Сулима М. Уроки «пролетарського» бароко. *Історико-літературний журнал*. 2002. № 8. С. 173–276. – [Рец. на кн.: Ушкалов Л. В. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.].

26. Терен Т. Професор у стилі бароко. *Україна молода*. 2007. 31 серпня. С. 18–19.

27. Ушкалов Л. Біографічна повість про Григорія Сковороду: Рец. на кн.: Драч І. Ф., Кримський С. Б., Попович М. В. Григорій Сковорода: Біографічна повість / За ред. В. М. Нічик. Київ: Молодь, 1984. 216 с. *Прапор*. 1984. № 11. С. 57–59.

28. Ушкалов Л. В. Від бароко до постмодерну. Київ: Грані-Т, 2011. 552 с.

29. Ушкалов Л. Від Сковороди – до Маркса, від Маркса – до Сковороди. *Слово і час*. 2016. № 12. С. 57–72.

30. Ушкалов Л. Григорій Савич Сковорода. *Історія української літератури*: у дванадцяти томах. Київ, 2014. Т. 2 : Давня література (друга половина XVI – XVIII ст.). С. 752–799.

31. Ушкалов Л. Григорій Сковорода. Харків: Фоліо, 2009. 123 с. 2-ге стер. вид. 2019.

32. Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. Харків : Знання, 1997. 180 с.

33. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарії. Харків: Майдан, 2004. 776 с.

34. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: син миру. *Личности Украины*. 2008. № 1. С. 7–16.

35. Ушкалов Л. Далеке близьке: Сковорода й Нансен. *Україна молода*. 2012. 22 березня. <https://umoloda.kyiv.ua/number/2048/164/72949>

36. Ушкалов Л. Дмитро Чижевський та його книга про філософію Сковороди. Чижевський Д. *Філософія Г. С. Сковороди* / Підготовка тексту й переднє слово Л. В. Ушкалова. Харків, 2004. С. 3–22.

37. Ушкалов Л. Духовна «брань» Григорія Сковороди. *Сковорода Григорій : ідейна спадщина і сучасність* / Відп. ред. проф. І. П. Стогній. Київ : Ін-т філософії НАН України, 2003. С. 322–335.
38. Ушкалов Л. В. Есеї про українське бароко. Київ: Факт, 2006. 284 с.
39. Ушкалов Л. В. 3 історії української літератури XVII–XVIII століть. Харків: Акта, 1999. 216 с.
40. Ушкалов Л. В. Кого з новочасних авторів читав Сковорода? *Переяславські Сковородинівські студії* : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. П. Корпанюка. Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 2. С. 142–151.
41. Ушкалов Л. В. Література і філософія: доба українського бароко. Харків: Майдан, 2014. 416 с. (2-ге вид., стер. 2019).
42. Ушкалов Л. В. Ловитва невловного птаха: Життя Григорія Сковороди. 2-ге вид. К.: Дух і літера, 2017. 368 с.
43. Ушкалов Л. В. «На рישтованнях історії української літератури»: дещо про рецепцію нашої класики. Львів : Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2007. 56 с.
44. Ушкалов Л. Нотатки на берегах нової книги про філософію Сковороди (Чернега Т. М. Рациональне та містичне у філософії Григорія Сковороди. Одеса: Астропринт, 2007. 440 с.) // *Перспективи: науковий журнал*. Одеса, 2008. № 4 (36). С. 163–168.
45. Ушкалов Л. Осмислення сквородинівської філософії: Рец. на кн.: Gregory S. Skovoroda. Fables and Aphorisms / Translation, biography and analysis by Dan B. Chopyk. New York, Bern, Frankfurt am Main, Paris: Peter Lang, 1990 (American University Studies. XII. Slavic Languages and Literature. Vol. 8). *Слово і час*. 1992. № 9. С. 85–86.
46. Ушкалов Л. В. Передмова. *Барокова поезія Слобожанщини: Антологія* / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Л. Ушкалова. Харків, 2002. С. 17–47.
47. Ушкалов Л. [Передмова]. Сковорода Г. *Сад божественних пісень* / Підготовка тексту, передмова та коментарі Л. Ушкалова. Харків, 2002. С. 7–16.
48. Ушкалов Л. «Пізнай себе». Українська ідея Григорія Сковороди. *Український тиждень*. 2012. №50(267). С. 52–54. <https://tyzhden.ua/History/67626>
49. Ушкалов Л. Потебня і Сковорода (До 180-ї річниці від дня народження Олександра Опанасовича Потебні). *Від бароко до постмодерну* : зб. наук. пр. / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; за ред. Л. Ушкалова. Харків, 2015. Т. 12. С. 242–279.
50. Ушкалов Л. В. Потебня і Сковорода: ловитва невловного птаха. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. Філологія. Харків, 2016. Вип. 74. С. 7–16.
51. Ушкалов Л. Про «вічну філософію» Григорія Сковороди [Рец. на кн. Elisabeth von Erdmann. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). Köln; Weimar; Wien: Böhlau Verlag, 2005. 740 S.] *Березіль*. 2006. № 3–4. С. 164–173
52. Ушкалов Л. В. Про стан та перспективи сучасної історико-філософської сквородіани. *Філософська спадщина Г. С. Сковороди і сучасність*. Матеріали IX Харківських міжнародних Сковородинівських читань (до 280-річчя з дня народження Г. С. Сковороди). Харків, 27–28 вересня 2002 р. Харків, 2002. С. 40–49.
53. Ушкалов Л. В. «Світ ловив мене, та не спіймав». *Сковорода Г. С. Вибрані твори*; упоряд. та передм. Л. В. Ушкалова. Харків, 2007. С. 3–24.
54. Ушкалов Л. В. Світ українського бароко: філософічні етюди. Харків: Око, 1994. 112 с.
55. Ушкалов Л. Світи Григорія Сковороди. Сковорода Г. *Вибрані твори в українських перекладах* / Упоряд. текстів, передмова та примітки Л. Ушкалова. Харків, 2003. С. 3–14.
54. Ушкалов Л. СENS «дзеркальної діалектики» самопізнання Г. Сковороди. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 5. С. 128–137.
55. Ушкалов Л. В. Сковорода від А до Я. Львів : Вид-во Старого Лева, 2019. 72 с.

56. Ушкалов Л. Скворода й духоборці. *Переяславські Сквородинівські студії: філологія, філософія, педагогіка* : зб. наук. пр. / [за заг. ред. М. П. Корпанюка]. Ніжин, 2019. Вип. 6. С. 239–255. <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/5530>
57. Ушкалов Л. В. Скворода та інші. Причинки до історії української літератури. Київ: Факт, 2007. 552 с.
58. Ушкалов Л. Скворода та Україна: варіації на тему Дмитра Чижевського. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*: Нова серія. Харків, 2004. Т. 10. С. 163–184.
59. Ушкалов Л. В. Скворода, Шевченко, фемінізм... : Статті 2010–2013 років. Харків: Майдан, 2014. 312 с.
60. Ушкалов Л. Творчість Григорія Сквороди в дзеркалі статистики. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Львів, 2006–2007. Вип. 15. С. 400–407.
61. Ушкалов Л. Три завваги про українськість Г. Сквороди. *Філософська думка*. 2002. № 5. С. 108–127.
62. Ушкалов Л. Триптих про українськість Сквороди. *Верховина*. Збірник наукових праць на пошану професора Олексі Мишанича з нагоди його 70-річчя / Ред. кол. М. Жулинський, І. Денисюк та ін. Дрогобич, 2003. С. 335–350.
63. Ушкалов Л. В. Україна і Європа: нариси з історії літератури та філософії. Харків: Майдан, 2016. 316 с.
64. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сквороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.
65. Ушкалов Л. Філософія свободи Сквороди на тлі українського бароко. *Проблема існування у логіці і метафізиці* : матеріали XIX Харків. міжнар. Сквородинівських читань, Харків, 24–25 вересня 2011 р. Харків ; Сквородинівка, 2012. С. 118–128.
66. Ушкалов Л. Чим були гроші для Григорія Сквороди? (Есей про онтологічну незакоріненість зла). *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*. Т. VIII: Pieniądz / red. K. Chrobak, M. Filipek, M. Jakóbiec-Semkow, L. Kusiak-Skotnicka, A. Matusiak. Wrocław, 2009. S. 495–502.
67. Ушкалов Л. В. Що таке українська література: есеї. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. 352 с.
68. Ушкалов Л. В., Марченко О. В. Нариси з філософії Григорія Сквороди. Харків: Основа, 1993. 152 с.
69. Ушкалов Л. «Symbola et emblemata selecta» у творчості Григорія Сквороди. *Слово. Символ. Ритуал* : зб. наук. пр. / упоряд. і авт. перед. О. Матушек. Харків, 2016. С. 209–226.
70. Chopyk Dan B. L. V. Ushkalov, O. V. Marchenko. Narisy z filosofiy Hryhorija Skovorody (Sketches from H. Skovoroda's Philosophy). Kharkiv: Osнова, 1993. 152 p. The Ukrainian Quarterly. 1994. Vol. L. No. 4. P. 404–406. – [Рец. на кн.: Ушкалов Л. В., Марченко О. В. Нариси з філософії Григорія Сквороди. Харків: Основа, 1993. 152 с.].
71. Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln ; Weimar ; Wien : Böhlau Verlag, 2005. S. 51–53.
72. Mizińska J. Ukraiński Sokrates: L. W. Uszkałow, O. W. Marczenko. Narisy z filozofii Grigorija Skovorody. Charków, 1993. 152 s. *Edukacja filozoficzna*. 1997. Vol. 23. S. 347–350. – [Рец. на кн.: Ушкалов Л. В., Марченко О. В. Нариси з філософії Григорія Сквороди. Харків: Основа, 1993. 152 с.].